

Ғәресизликтің дәслепки жылларында тийкарынан базар қатнастарына өтиў дәўиринде жумыссызлықтың пайда болыўы тәбийий хал еди. 1991-1995-жыллары Қарақалпақстанда мийнет ресурслары балансын анализлеў соны көрсетеди, халық саны орта есаптан жылына 30-35 адамға көбейип атырған бир дәўирде, мийнет ресурслары 13-13,5 адамға өскенлигинен дерек береді.

Статистикалық мағлыўматлар бойынша, 1990-жылы жумыс ислеўди қәлеўши адамлардың саны 40,8 мың адам болған болса, 1994-жылда бул көрсеткіш 57,0 мың адамды қураған. 1990-1994-жыллар ишинде 103 мың адам жумыссызлар сыпатында дизимге алынған болып, олардың 38 мыңнан асламы жумысқа орналастырылды. 15 мыңы болса жумыссызлық напакасын алды. Бунда, тийкарынан, төлемли

жәмәәтшилик жумыс орынларын шөлкемлестириў, киши қәрханаларда, мийнет биржалары қасында жумысқа орналасыўға көмеклесиў, мәмлекетлик фонд есабынан жаңа жумыс орынларын жаратыў әмелге асырылды.

Алынған мағлыўматлар бойынша, 1992-жыл менен салыстырғанда 1993-жылы жумысқа орналастырыў көрсеткіши 6%, 1994-жылы 16% ке өсти.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасының социал-экономикалық раўажланыўында киши, орта хәм жеке исибилерменликтің улыўма ишки өним ислеу шығарыўда тек шешиўши дәрежени ийелеўи, хәзирги ўақытта оның халықтың пәраўанлығының хәм дәраматларының артыўында, жумыссызлық машқаласын шешиўде айрықша әхмийетке ийе болып табылады.

Әдебиятлар

1. АЖК РК, Ф.35 ОП.3.Д.99.Л.51.
2. /«Еркин Қарақалпақстан», 5-ноябрь 1994.
3. АЖК РК.35.Оп.3.Д.99.Л.52.
4. Справка об итогах социально-экономического развития и ходе экономических реформ в Республике Каракалпакстан за первое полугодие 1994 года. - Нукус: 15-6.
5. Архив ЖК РК.Ф.35.Оп.1.Д.34.Л. 260.
6. АЖК РК.Ф.35.Оп №Д. Л.282.
7. Текущий архив Совета Министров Республики Каракалпакстан. Отдел социально-экономического развития. Отчёт за 1992-1994 годы.
8. Текущий архив хакимията г.Нукус за 1990-2002гг.
9. Текущий архив Министерства экономики и статистики Республики Каракалпакстан за 1990, 2000, 2006 гг.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мустақиллик йилларида Қарақалпақистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий йўналишлари таҳлил қилинади. Унда 1991-1995 йилларда, яғни мустақилликнинг дастлабки давридаги қийинчиликлар, ривожланишнинг асослари атаб ўтилади. Тарихий таҳлил воситасида муаллиф Қарақалпақистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, туманларда, қишлоқларда, шаҳарларда саноат қорхоналарини қуриш, кичик бизнес, тадбиркорликни ривожлантириш давр талаби эканлигини кўрсатиб ўтади. Мақола Қарақалпақистоннинг энг янги тарихи учун факт, фактологик материаллар беради.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные направления социально-экономического развития Республики Каракалпакстан за годы Независимости. В статье указывается на трудности начального периода независимости и основы развития в 1991-1995 годы. В ходе исторического анализа, автором статьи особо отмечается то, что организация промышленных предприятий в городах, развитие малого бизнеса и частного предпринимательства являются требованием времени. В статье приводятся материалы и факты по новейшей истории Каракалпакстана.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the main directions of socio-economic development of the Republic of Karakalpakstan for the years of Independence. The article points to the difficulties of the initial period of Independence, and the bases of the development for the period of 1991-1995. In the historical analysis, the author of the article emphasizes that the organization of industrial enterprises in towns, the development of small business and private entrepreneurship is a requirement of the time. The article contains materials and facts in the newest-history of Karakalpakstan.

НУРТАЙ БАТЫР

М.Тилеўмуратов - профессор

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XVIII аср иккинчи ярми, Амударё куйи оқими, Сирдарё ирмоқлари, Янги дарё, Қувондарё, 1783-1786-йиллар, Янги дарё қарақалпақлари, Қўқон, Бухоро, Хива, қозқ хонлиқлари, Нуртай ботир, Нуртай рахбарлигидаги халқ озодлик қўзғолони.

Ключевые слова: вторая половина XVIII века, нижнее течение Амударьи, ручьи исходящие от истока Сырдарьи, Новая река, Куандарья 1783-1786 годы, каракалпаки Новой реки, Коканд, Бухара, Хива, Казахские ханства, Нуртай батыр, народное освободительное восстание под предводительством Нуртая.

Key words: the second half of the XVIII-th century, the lower stream of the Amu-darya, rivers taking a raise from the Sirdarya, the New river, Kuandarya, 1783-1786, Karakalpaks of the New river, Kokand, Bukhara, Khiva, Kazakh khans, Nurtay batir (hero), the people's revolt for freedom under the leadership of Nurtay.

Қарақалпақ халқы өзиниң көп әсирлик тарийхында елим деп еңиреген, өз өмирин халық мәпи ушын арнаған көплеген батырларды биледи. Солардың бири Нуртай бий батыр Жангелди батыр улы. Ол туўралы халық арасынан, архив материалларынан бир қанша дереклер излеп табыўға хәм жазған мақала, китап-ларымда, шығып сөйлеген сөзлеримде бирқанша мағлыўматлар келтириўиме туўра келди. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Тарийх, тил хәм әдебият институтының тарийх бөли-мине илимий хызметкер болып жумысқа кирген 1961-

жылдан баслап Хорезм археологиялық экспедици-ясына қатнаса басладым. Усы дәўирде бекитилген темам бойынша Қарақалпақлардың Жаңадәрәя дәўири тарийхы бойынша дереклер жыйнаў ўазыйпа-сына кирискен едим. Бул дереклердеги, әсиресе Бер-дақ бабамыздың «Шежире» дәстанындағы халық батырлары, солардың ишинде Нуртай батыр ҳаққындағы мағлыўматлар менде үлкен қызығыўшы-лық оятты хәм бул мағлыўматларды тастыйықлаў ушын көп-көп илимий әдебиятлар, архив материал-ларын көрип шықтым. Кейин ала бул дереклер кан-

дидатлық диссертацияның изертлеу өзегіне айланды.

Бұл деректерді халық арасынан жыйналған шежірелер хэм Бердақ «Шежіре»сі менен салыстырып қарасақ, Нуртай батыр, хақықатында да, XVIII әсирде жасап, халқымыздың усы дәуір тарийхында ел-халық азатлығы үшін теңи-тайы жоқ искерлик көрсеткен қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан бий, батыр, тарийхта жасап өткен хақықый уллы тулғалардың бири болып табылады. Мысалы, Бердақ «Шежіре»синде Нуртай туўралы гейпара мағлыұматлар жазылған:

Жангелди бабаң жаўлатпай,
Аның уғлы Хайдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахметулла болған екен [7:193-219].

Бунда келтирилген Жангелди баба тарийхымызда болған адам. Оның әуладлары қостамғалы руўының курамында Қарақалпақстан жеринде көп ушырасады. Ал, қостамғалы руўы болса Өзбекстанның бирқанша ўәлаятларында, атап айтқанда, Сурхандарья, Наўайы, Жиззақ, Самарқанд, Бухара ўәлаятларында да бар. Олар өзлеринин руў атамаларын хәзирге шекем биледи. Енди «Шежіре»де келтирилген екінши бир тарийхый тулға Нуртай батыр туўралы айтатуғын болсақ, Қарақалпақстанда жасаўшы қостамғалы руўына киретуғын Жангелдилер өзлерин Нуртай батырдың урпағынанбыз деп атайды [2:99-106 хэм 11].

«Шежіре»де келтирилген бұл мағлыұматлардың дурыслығын тарийхый дереклер де тастыйықлайды. Тарийхый дереклерде көрсетилиўине қарағанда, Нуртай батырдың бийлик хэм батырлық көрсеткен искерлик хызметлери көбирек XVIII әсирдин екінши ярымындағы тарийхый ўақыялар менен сабақлас келеди [1,2,6,8,10,13,14,15,17,19,20,21,23,24].

Тарийхтан белгили болғанындай, XVIII әсир тек Нуртай батыр өмиринин емес, ал пүткил қарақалпақ халқы тарийхының шым-шытырық, қыян-кески ала сапыран ўақыяларға толы жаўгершиликлер хэм оған қарсы халық азатлық гүреслер дәуири, анығырағы Сырдарья бойындағы қарақалпақлар менен Бухара, Хийўа ханлықлары тәрәпинде жайласқан барлық қарақалпақлардың миллий ояныўға, миллий биригиўге умтылыўлар дәуири болып табылады [12:22]. Атап айтсақ, XVIII әсирдин биринши ярымынан басланып та 50-жылларының ақырларына дейин даўам еткен Жунгар қалмақлары баскыншылығына қарсы алып барылған гүреслер, усы әсирдин 40-жылларынан басланған Иран шахы Надыршаға қарсы Хорезм халықларының биргеликте бас көтериўлери, XVIII әсирдин екінши ярымындағы Қоқанд, Бухара, Хийўа хэм Қазақ ханлықлары аймақларындағы ханлардың зулымлық, езиўшилиқ сиясатына қарсы пұқара халықлардың миллий гәрәзсизлик ушын алып барған тынымсыз халық азатлық хәрәкетлери усы гүреслер тарийхының айқын дәлили бола алады.

Өлбетте, өзлеринин тарийхый тәғдири усы аймақларда жасаўшы түркий халықлар менен ерте дәуірлерден берли тығыз байланыста болған қарақалпақ халқы да бұл гүреслерден шетте тура алмады. Әсиресе, XVI әсирдин екінши ярымында Ноғай ханлығында жүз берген апатшылықлардан (1556-жылы Астрахан ханлығының Россия тәрәпинен жаўлап алыныўынан хэм 1557-1558-жыллардағы ханлық аймағында жүз берген ашаршылықлардан хэм усы дәуірлердеги Ноғай мырзалары арасындағы алаўызлықлардан) кейин бурынғы ата меканлары Әмиўдин төменги қуярлығы, Арал теңизи этирапла-рына қарай жылысып, бирақ суўсызлық себепли оған өте алмай, Аралдың күн шығыс жағалаўларынан Сырдарьяның ортаңғы ағысын бойлап Түркстан қаласына дейинги аралықларда мекан басып қалған қарақалпақлардың Сырдарья, Түркстан, Бухара топары

бұл гүреслердин тийкаргы орайында турды. Себеби, усы дәуірлерден баслап қарақалпақлардың бұл топарлары Бухара ханлығы менен қазақлардың Орта хэм Киши жүз ханлықларына сиясий жақтан гәрәз-лиликте турмыс кешире баслады [12:24].

Қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан Нуртай бий батыр Жангелди батыр улының тарийхтағы қахарманлық искерлик хәрәкетлери де, мине, усы Бухара хэм Қазақ ханлықлары, кейинирек Хийўа ханлықлары аймақларында жүз берген сиясий, экономикалық жағдайлар менен тиккелей байла-нысқан халда келип шықты.

Енди, мине, усы Нуртай батыр тарийхы хақында сөз ететуғын болсақ, оның бийлик хэм батырлық искерликлеринин анық белгили болған жыллары көбирек қарақалпақлардың үлкен бир бөлегинин Жаңадарья хэм Куўандарья бойларына келип қонысланыў дәуірлерине туўра келеди.

Сырдарьядан саға алып, оның бир тармағы сыпатында Арал теңизине қуып турған Жаңадарья XVIII әсирде оғада суўы мол дарья болған. Бұл дарья айы-рым дереклерде «Қарақалпақ дарьясы» деп аталса, ал Әмиўдарьяның төменги қуярлығы менен усы Жаңадарья, Куўандарья аралығында жасаған қарақалпақ, өзбек қәўимлери бирлеспеси «Қарақал-пақ елаты» деп жазылған [12:26]. Бұл пикир, хәтте, XVIII әсир Хорезм тарийхшылары мийнетлеринде де анық тастыйығын табады. Мәселен, Мунис, Оғахий-лер тәрәпинен жазылған Хорезм тарийхында да «Қа-рақалпакия» деген улысылық, елатлық этноним атама Жаңадарья қарақалпақларына байланыслы айтылады [22:175].

Бұл фактлер, бириншиден, XVIII әсирлерде қарақалпақлардың тийкаргы бөлеги Жаңадарья эти-рапында жәмленгенлигин аңлатса, екіншиден, «Қарақалпақ елаты» деген атама менен аталғанлар-дың да Әмиўдарьяның төменги қуярлығы, Арал теңизи этираплары менен усы Жаңадарья бойларында жасаған қарақалпақлар екенлигин көрсетеди. Ал, бұл қарақалпақлардың тийкаргы массасы болса монғоллар шабыўылы гезинде тәғдир қысаўметі ме-нен Әмиў, Сырдың төменги қуярлығынан Едил-Жайық бойларына сергиздан болып кеткен, соң XVI әсирдин екінши ярымынан баслап қайтадан Арал бойларындағы негизги ата журтына өтиўди нийетлеп киятырған, бирақ бұл жақтағы қурғақшылық себепли XVIII әсирдин 20-40-60-жылларына шекем Сырдың ортаңғы ағысы бойларында иркилип қалыўға мәжбүр болған Түркстанлы, Бухаралы қарақалпақлар болып табылады. Бұл дәуірде «Қарақалпақ елаты» атама-сын келтирип шығарыўға усы топарлар менен бир қатарда XIII-XIV әсирлерде Арал этирапларынан Хорезмнің батыс арқа тәрәплери-Үстирт, Узбой, Сарықамыс бойларына қарай жылысқан, соң XVI әсирдин ақырларында Аралдың өз қәддине келиўи менен ата журтларына қайта оралған бурыннан оты-рықшы Араллы қарақалпақлар менен өзбеклер де қатнасқан. Бұл қарақалпақлар, араллы өзбеклер 1747-1810-жыллар ишинде Жаңадарья қарақалпақлары менен биригип кетип, бир тутас қарақалпақлар ели болып қәлиплескен, яғный бұл еки топар Арал мәмлекети деген бир ханлыққа бирлесип, өзлеринин Шахтемир деген ханына ийе болады [2:26].

Тарийхта көрсетилиўинше, бұл бирлик XVIII әсирдин ақырына шекем мийтиндей беккем болып, әсиресе усы әсирдин 50-70-жылларында жүз берген Қазақ, Бухара, Хийўа ханларының шабыўылларынан табыслы қорғаныўда үлкен руўхландырыўшы күш болып турады [12:26].

Буны биз усы әсирдин 80-жылларында Жаңадарьялы қарақалпақлардың Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреслери мысалы-нан айқын көриўимизге болады.

Бердақ «Шежире»синде бул тарийхый ўақыялар, анығырағы, Нуртай батырдың ерлик ис-хәрекетлери Жаңадәрьялы карақалпақлар арасында болып өткенлиги айтылады. Тарийхый дереклер болса карақалпақлардың, ҳақыйқатында да, XVIII әсирдің екінши ярымында 1743-жыл жүз берген Абулхайыр хан шабыўылынан кейин Әмиўдәрья хәм Жаңадәрья бойларына келип орналасқанлығын көрсетеди. Карақалпақлар бул жерге келип орналасқанынан кейин узак жыллар даўамында (дерлик ярым әсирден асламырақ ўақыт) хеш бир қоңсы отырған ханлықларға бағынбай, толық бийгәрез халда турмыс кеширеди.

Тарийхта бул дәўирди илимпазлар карақалпақ халқының гәрезсиз дәўири деп атайды. Карақалпақ халқының бул дәўири тарийхый дереклердің дым азлығы менен характерли. Ол дәўирдин ески тарийхый дереклери болған Жаңадәрьяда сақланған көплеген ирригациялық қурылыслар, археологиялық қалдықлар, «Орынбай қала», «Аралбай қала» деп аталған қалалар СССР Илимлер Академиясы Хорезм экспедициясының ағзалары тәрәпинен тексерилди. СССР Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы С.П.Толстов бул карақалпақлардың хәм басқа да халықлардың Жаңадәрьяда қалдырған естеликлери туўралы бирқанша мийнетлер жазып, оларды «Қарақалпақлар халқының мийнет қахарманлығы» деп атады. Илимпаздың көрсетиўинше, «бул естеликлер өзиниң көлеми бойынша Карақалпақлардың Әмиўдәрья етегиндеги естеликлеринен зыят хәм көп» [21].

Мине, сол Жаңадәрья дәўири карақалпақ халқының тарийхындағы ең аз изертленген дәўир болып есапланады хәм бул дәўир бойынша материаллар дерлик жоқтың қасында. Бердақтың «Шежире»си халық тарийхының усы аталған дәўирин үйрениўге материаллар таўып береді, хәтте, тарийхшы илимпазларға белгисиз тарийхый ўақыялардың сырын ашыўға жәрдемлеседи.

Қарақалпақлар арасынан жыйналған тарийхый гүрринлер де Бердақтың «Шежире»си менен сәйкес келетуғынлығын атап өтиўимиз керек. Өйткени, Бердақ «Шежире»синдеги мағлыўматларды тарийхый дереклер де тастыйықлап турады. Хәзирги Шымбай районында турыўшы Аяғанов Қасымнан 1959-жылда илимий хызметкер Төреев Алпысбайдың жазып алған дала жазыўларында Нуртай туўралы бираз айтылады. Онда Бердақ «Шежире»синдегидей, Хожаназар хәм Қосназар Нуртай менен бирге қазақлардың топылысына қарсы саўашқа шыққанлығы, бул саўашта Хожаназар хәм Қосназар қазақ қолында қалып қойғанлығы, Нуртай қахарманларша гүресип кутылып кеткенлиги, сонда да жеңилiske ушырағанына шыдамай арланып өлгенлиги ҳаққында да дереклер келтириледи [22].

Нуртай басшылығында халық азатлық хәрекетлери тек қазақлардың Орта жүз хәм Киши жүз ханлықларында емес, хәтте сол ўақытта да Россияда да, Хийўа ханлығы менен Бухара әмирлигинде де белгили болған. Әсиресе, князь Потемкин атына жазылған «Хийўа хәм Бухара ислери» деген баянламада Султанмурат бектиң Миянкөл қаласын пайтахт етип, Бухарадан ажыралып шығыўға хәрекет қылғанлығы кең түрде баянланып хәм бул жерде жети шәхәрдің Миянкөлге бағынып, өз алдына ажыралып шығыўға хәрекет етип атырғанлығы, сонлықтан Бухара ханлығы оларды бағындырыў ушын әскерий күш жыйнап атырғанлығы ҳаққында айтылған. Бул деректе усы аймақтағы татыў түрде турмыс кеширип атырған өзбеклер менен карақалпақлардың ханлықтың езиўшилиқ, әдалатсызлық сиясатына қарсы биргеликте гүрес алып барып атырғанлығы ҳаққында айтылған. Усы гүрес орайы болған Миянкөл карақалпақлар жасаған аймақлардың бири болғанлығын тарийхый де-

реклер де тастыйықлайды. Бул ҳақыйқатлық бизиң дәстанларымызда да өз сәўлесин тапқан.

Тарийхый дереклерде Нуртай батырдың әскерлери 20 мың адамға жеткен, деп жазылған. Бухара әмири оны бастырыў ушын Хийўа ханы Мухаммед Әминге 3 мың әскер жиберийди өтинген.

Мине, усыған карағанда, бул ўақыя карақалпақ халқының XVIII әсир тарийхында, әсиресе, оның азатлық, гәрезсизлик ушын гүрес жүргизген Жаңадәрья дәўири тарийхында үлкен орын тутқан. Бердақ «Шежире»синде келтирилген мағлыўматлардың тарийхый шынлыққа сәйкес келиўин биз басқа да архив материалларында ушыраттық. Бул архив материалларының бири Әмир-Мукаммир-Бедиевтиң князь Г.А.Потемкинге 1786-жылы 25-мартта жазған хатында Нуртай деген адамның Бухарадан қандай да бир себеплер менен келип, үш жылдан бери Жаңадәрья бойында қала салып, кәрўанлардан бажы өндирип атырғанлығы айтылады [8].

Архив материалларында қалған бул хаттың қандай позициядан жазылғанлығын айтып, оны дәлиллеймиз қыйын. Солай болса да, бизиң ойымызша, бул үлкен белгили тарийхый ўақыя болған болыўы итимал. Өйткени, Хийўа ханлығында да бул көтерилис тәрәпдарлары табылған. Хаттың мазмұнына карағанда, бул ўақыя 1783-жылы басланған. Бунда хәмме Нуртайға қарсы турғанлығы, Хийўа ханы Мухаммед Әмин инақтың оны бастырыў ушын хәрекет қылғанлығы ҳаққында жазылады [8].

Мине, соған карағанда, бул ўақыяның Хийўа хәм Бухара ханлығында ләрземге келтирийўши үлкен сиясий ўақыя болғанлығы туўралы билиўимизге болады. Бул хатта тағы да қазақ феодалларының Нуртайға қарсы атланысы айтылады.

Мине, солай етип, бул архив материалларынан Нуртайға қарсы қазақ султанлары Жаншора, Барақтың хәм басқа да феодаллардың әскерий топылыс жасағанлығы белгили болады.

Бул архив материаллары тек ғана усы шабыўыларды айтыў менен шекленбеген. 1786-жылы июль айында Ералы Султанның генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хатында былай делинген: «...Хәмме қырғыз-қайсақ басшылары жыйналып, карақалпақларға қарсы атланысқа шықты. Бул жерде хеш ким қалмағаннан кейин мен де солар менен бирге атландым. Бизлердің келиўимиз бенен карақалпақлар урысқа кирисиўге таярланды, бирақ ақырында өзлери қырғынға ушырады, олардан бир қаншалары Үргениш тәрәпке қашты, ал көпшилиги балашағалары менен өлип болды»... [17:204].

Солай етип, бул тарийхтан Ералы Султанның Нуртай карамағындағы карақалпақлардың үстине 1786-жылдың жазында ислеген үлкен топылысын анықлаўға болады. Ал, Ералы Султан Қазақстан тарийхында Сырым Датовтың азатлық хәрекетлерине қарсы шыққан ханлардың бири болған. Бул, демек, Нуртай басшылығындағы Ералы Султанға қарсы гүрес қазақ халық батыры Сырым Датов тәрәпинен де куўатланған болыўы мүмкин деген сөз.

Буны Сырым Датов хәм Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреслериниң бир ўақытың ишинде (1783-1786-жыллар) болып өтиўи, Сырым батырдың карақалпақлардан қоллап-қуўатлаў күтип Хорезмге келиў фактлери де тастыйықлайды [25:27].

Бердақта сүўретленген Нуртай батыр ҳаққында дереклерди үйрениў арқалы биз Жаңадәрья дәўири-ниң тарийхының материалларына жолғыып, халық тарийхының ашылмай атырған сырларына таза бет қосқан боламыз. Бұған биздеги бар материаллар ўақыяны толықтырып барыўға, оны толық түсинип барыўға мүмкиншилиқ туўдырады. Төмендеги кел-

тиретуғын хужжет бул мәселе жөнінде еле де толығырақ хэм анығырақ мағлыұмат береді: «Қудайменди султан өткен жылы (1875-жылы -М.Т.) гүзде 8 мың адам әскер жыйнап, Жаңадәрәя бойларындағы крепостыларға, Нуртай басшылығындағы қарақалпақтарға Худайменди Султанның ағасы Бөри Султанды өлтиргени ушын хэм Бухараға саўдаға баратырған қазақ кәрўанларын ириккени ушын оларды жазалаўға походка атланған. Ол жақтан еситилиўи бойынша, қарақалпақлар түркменлердің жәрдеми менен 20 мың адам қорғаныс шөлкемлестирген» [8].

Жокарыдағы келтирилип өтилген Бердақтың «Шежире»синдеги хэм халық арасындағы, орыс архивлериндеги сақланып қалған мағлыұматлар бул үлкен тарийхый ўақыяның тарийхта болғанлығын толық тастыйықлап турады.

Өлбетте, қарақалпақлардың 20 мың адам менен қорғаныўы XVIII әсирдің ақырында үлкен бир тарийхый хэм сиясий әхмийетке ийе ўақыя болып табылады. Буны хәр тәрәплеме изертлеў - тарийхшыларымыздың алдында турған ызымлы талаптар. Өйткени, XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы Ерназар алакөз баслаған халық көтерілиси тек 700 хожалықты бириктирип, қамал қылған еди. Оның менен салыстырғанда Нуртай көтерілисине жүдә көп адам қатнаскан болып шығады. Буны Нуртай басшылығындағы Жаңа дәрәя бойынан салынған қорған қалалардың әскерий әхмийетке ийе қалалар болғанлығы да тастыйықлап турады.

Архив материалларында келтирилген Қуўан хэм Жаңадәрәя бойындағы бул қалалар ески цивилизация ошақларының бири болып, алғашқы дәўирден баслап Орта әсирлерге шекем отырықшы халықлардың мекән еткен жери болған.

Тарийхтың кейинги дәўирлеринде Сыр хэм Қуўандәрәяда турмыс кешириў тамамланады. Бул жерде өзлестириў қайтадан XVIII әсирдің орталарынан басланады, бул дәўирде қарақалпақлар қала қурылыстарын бинят етиў менен бирге дийқаншылық районларын өзлестириўге де үлкен үлес қосады. Олар ескиден сақланып киятырған жап хэм салмаларды, каналларды тазалайды. Узынлығы бир неше километрге жететуғын үлкен ирригациялық қурылыстар қурады. Соның менен бирге, тазадан қалалар да салады. Бул қалаларды қурыўдағы тийкарығы нийети - сыртқы басып алыўшы душпанлардан қорғаныўды беккемлеў болған. Бул районның археологиялық естеликлерин изертлеў максетинде усы қатарлардың авторы 1961-жылы Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында болып, ата-бабалардың қолы менен жасалған үлкен-үлкен қорғанларды көрди. Бул қорған-қалалардың планы алынды. Бул бойынша айырым изертлеў жумыслары жүргизилди.

Бул изертлеўлерге қарағанда, Жаңа дәрәя қалалары бир неше жүз жыллар даўамында басып алыўшылардан қорғаныў объекти болып хызмет еткенлиги мәлим. Солардың бири Жаңадәрәя бойында пүткил

Орайлық Азияға белгили болған Дженд (Жаңа қала) қаласы монғоллар басып алыўшылығы гезинде пүткиллей ўайран болған. Буннан басқа орта әсирлерде белгили қорған-қалалар Ашнас (Асанас) қаласы, Сыгнақ хэм тағы басқа қалалар да басып алыўшылар тәрәпинен қыйралған. Олардың көп санлы қалдықлары Сырдәрәяның ески тармақлары болған Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында усы ўақытқа шекем сақланбақта. Рус археологлары тәрәпинен С.П.Толстов басшылығында узақ тарийхтың усы ескерткишлери үйренилди. Бул естеликлер халық тарийхының дереклери сыпатында бир неше изертлеўлердің материалы болды [21].

Қарақалпақлар Жаңадәрәя бойларына жаўгершилик салдарынан көшип келгеннен кейин бул территорияны өзлестирип, оны дийқаншылық майданына айналдырады. Бурыннан сақланып киятырған қалаларды тиклейди. Мәселен, атап өткен Женд қаласын тиклеп, ол жерде дийқаншылық пенен шуғылланады. Сырттан басып алыўшылар келген ўақытта пүткил руў, ямаса руўлар бирикпелери сол қалаларда бекинис жасаған. Биз бул қалаларды үйрениў максетинде 1961-жылы сентябрь - октябрь айларында усы терри-торияда болғанымызда, усындай көп санлы қалалардың қалдықларын көрдик. Олардың қарақалпақлар Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында отырған ўақытларында пайда болғанлығын, ямаса әўелден бар қалаларды қайта тиклегенлигин анықладық. Мәселен, Дженд (Жаңақала) бурыннан болса да, қала қурылысының жаңа қатламлары қарақалпақлардың XVIII әсирлерде қайтадан тиклегенлигин көрсетип турады.

Жаңадәрәя бойларындағы қарақалпақлар тәрәпинен дүзилген естеликлерге Орынбай қала (Бердақта «Нуртайдан соң болған екен») XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басындағы белгили бийдің атына байланыс-лы. Бундай қалаларға Аралбай қала да киреди. Саяхатшы Бурнашев қарақалпақтардан Жаңадәрәя бойларында көп қалалар қалған деп жазады. Усындай қалалардан Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларындағы қарақалпақлар қазақ феодалларына қарсы Нуртай басшылығындағы халық азатлық гүреслеринде қорғаныс максетинде пайдаланған болыўы итимал.

Мине, солай етип, Бердақ «Шежире»синде ушырасатуғын бундай дереклер Нуртай батыр туўралы мағлыұматлардың тамырлары хақыйкый турмыста болған тарийхый ўақыялар екенлигин көрсетеди.

Улыўма, Нуртай (Нурмухаммед) батыр хаққындағы Бердақ хэм халық «Шежире»леринде келтирилген мағлыұматлар менен бирге тарийхый дереклерди жуўмақтастырып айтқанда, қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан Нуртай батыр Жангелди улы XVIII әсирдің екінши ярымында ел-халық азатлығы ушын үлкен қаҳарманлықлар көрсеткен Жаңадәрәялы қарақалпақлар басшысы хэм батыр сәркардасы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Тарийхты үйрениўде Бердақ «Шежире»синиң тутқан орны. / «Еркин Қарақалпақстан», №134(18972), 9-ноябрь 2010.
2. Алламбергенов К., Утамбетова А. Қарақалпақлардың Жаңадәрәя тарийхының гейпара мәселелери хэм Бердақ «Шежиреси». // «Әмиўдәрәя», №4, 2010, 99-106-б.
3. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии в XVI-XVII вв. –Ташкент: «Фан», 1985. –С.65.
4. Андрианов Б.В. Қарақалпақлардың Әмиўдәрәяның төменги жағына келип қонысланыў тарийхынан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1963, 37-б.
5. Андрианов Б.В. Изучение каракалпакской ирригации в бассейне Джаны-Дарии в 1956-57 гг. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г. / Материалы Хорезмской экспедиции, вып 4., 1960.
6. Әмир Мухаммед Бедиевтиң князь Г.А. Потемкинге жазған хаты, 25-март 1786-жыл. (Хаттан көширме). Рукописный фонд Каракалпакского отделения АНРУ, инв. №54374.
7. Бердақ. «Шежире». Шығармалары. -Нөкис: ҚКМБ, 1950, 193-219-б.

8. Ералы Султанның генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хаты. Июль 1786. ЦГВИАФ. 52 т. Г.А.Потёмкин, оп. 497, л/л 31-36. Подлинник рукописный фонд Каракалпакского отделения АНРУз., инв. № 54374.
9. Жийен жыраў. Посқан ел (Толғаўлар хэм поэмалар). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 19-б.
10. Хожаниязов Г., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. -Нөкис: Полиграфшы, 1994. 23-46-б.
11. Кабилдин Забихолла Қабыл улы. Ата журтты аңсап келдим. //«Еркин Қарақалпақстан», 10-ноябрь 2011, № 135 (19120).
12. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиў хэм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. -Нөкис: 2001, 24-б.
13. Кудияров А.Р. Өзбекстанда саўда қатнасықлары хэм исбилерменлик тарийхы. -Нөкис: ҚМУ баспасы. 2010, 110-б.
14. Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 1 (С древнейших времён до 1917 г.). –Ташкент: «Наука» 1964, 154, 162-б.
15. Тореева А. Полевые записи 1959 г., №18. /Рукописный фонд Каракалпакского филиала АН УзССР.
16. Тореев А. Жазба дереклер хэм тарийхий шынлық. // «Әмиўдәрья», №1, 1982, 97-105-б.
17. Утамбетова А. Исторические истоки создания поэмы «Шежире» («Родословная») Бердаха. // Вестник Челябинского государственного университета. 34. 2010, -С.124-125.
18. Веляминов В.В. - Зернов. Исторические известия о киргиз-кайсаках в отношениях России со Средней Азией со времён кончины Абулхаирхана (1748-1765). –Уфа: т. 1, 204-б. / ЦГВИАФ. 52. т. Г.А.Потёмкин. Оп. 1. 194 д. 368 пл., 25-26-29-30 и обр.
19. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарихый дереклер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994. -334, 456-463-б.
20. Тилеўмуратов М. Нуртай батыр туўралы гейпара мағлыўматлар. // «Илим хэм жәмийет», № 3-4, 2010. 39-41-б.
21. Тилеўмуратов М. Нуртай батыр хақында гейпара дереклер. //«Еркин Қарақалпақстан», 10-ноябрь, 2011, №135 (19120).
22. Толстов С.П. Хорезмская археологическая экспедиция АН СССР 1964. «Известия» АН СССР. «Серия истории и философии» 1964. т. IV.
23. Шермухаммед Мунис, Мухаммедризо Огахий. Фирдавс ул-икбол (Бахтлар боғи). Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2010. 216, 220-221-б.
24. Юсупов О. Майлы Шеңгел-шегара. // «Қарақалпақстан муғаллими», № 2-3, 1993
25. Материалы по истории каракалпаков. -М.: 1935.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада XVIII асрда яшаб ўтган қарақалпоқ халқ ботири Нуртай бий ботир Жонгельди ўғлининг эл-юрт озодлиги йўлидаги олиб борган курашлари, қарақалпоқларнинг Янги дарё тарихи ҳужжатлари ва Бердак «Шажараси» асосида қиёслаб ўрганилади. Муаллиф мақолада мазкур тадқиқотлар асосида Нуртай ботир Жонгельди ўғли қарақалпоқларнинг XVIII асрдаги миллий қахрамони, халқ озодлиги курашчиси деган хулосага келади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается борьба каракалпакского народного батыра Нуртая-сына Жангельди-батыра за свободу народа в XVIII веке на основе исторических документов каракалпаков Новой реки и «Родословной» Бердаха. Автор статьи приходит к выводу, что Нуртай-батыр Жангельди улы был героем и предводителем народной освободительной борьбы за национальную независимость в XVIII веке.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the struggle of the Karakalpak people's hero Nurtay-the son of Jangeldi-batir for the freedom of people in the XVIII-th century on the basis of historical documents of the Karakalpaks of the New river and the work «Genealogy» by Berdakh. The author of the article comes to the conclusion that Nurtay-batir Jungeldi-uli was the hero and leader of the people's struggle for freedom and national independence in the XVIII-th century.